

## Pedagogical trends in the Aegean

Vol 8, No 1 (2015)

Τεύχος 8

### παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Θεματικός τόμος: Εκπαίδευση και  
Διαδίκτυο: Σύγχρονες τάσεις, προβληματισμοί,  
προσεγγίσεις και πρακτικές

Επιμέλεια Τεύχους: Αλιβίζος Σοφός



Τεύχος, 8 2015

### Η αναπαραγωγή των θρησκευτικών δομών εξουσίας στο διαδίκτυο

Πολύκαρπος Καραμούζης

doi: [10.12681/revmata.31147](https://doi.org/10.12681/revmata.31147)

Copyright © 2022, Πολύκαρπος Καραμούζης



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

#### To cite this article:

Καραμούζης Π. (2022). Η αναπαραγωγή των θρησκευτικών δομών εξουσίας στο διαδίκτυο. *Pedagogical Trends in the Aegean*, 8(1). <https://doi.org/10.12681/revmata.31147>

## Η αναπαραγωγή των θρησκευτικών δομών εξουσίας στο διαδίκτυο Reproduction of religious power structures on the internet

Πολύκαρπος Καραμούζης<sup>1</sup>  
[pkaram@rhodes.aegean.gr](mailto:pkaram@rhodes.aegean.gr)

### Abstract

The religious power structures were for organized religions, a key element of their existence. The religious structures connected also with social structures and they served practical needs of people. Today the institutional religions beyond their traditional offline religious function obtain an online presence on the internet. This article discusses the question: if the online presence of religious faiths changes the traditional religious authority and transforms them and if this happens in the Greece Orthodox Church.

### Περίληψη

Οι θρησκευτικές δομές εξουσίας αποτελούσαν για τις οργανωμένες θρησκείες ένα βασικό στοιχείο της ύπαρξής τους. Οι θρησκευτικές δομές συνδέονταν επίσης με τις κοινωνικές δομές και εξυπηρετούσαν πρακτικές ανάγκες των ανθρώπων. Σήμερα, οι θεσμικές θρησκείες πέρα από την παραδοσιακή τους offline θρησκευτική λειτουργία αποκτούν και μια online παρουσία στο χώρο του διαδικτύου. Το άρθρο αυτό πραγματεύεται το ερώτημα εάν η online θρησκευτική παρουσία των θρησκειών μεταβάλλει τις παραδοσιακές θρησκευτικές δομές εξουσίας και τις μετασχηματίζει. Επίσης, διερευνάται κατά πόσο αυτό συμβαίνει στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος.

**Λέξεις κλειδιά:** Θρησκευτικές δομές, online – offline θρησκεία, θρησκευτική εξουσία, θρησκευτικοί επικοινωνητές.

### 1. Οι θρησκευτικές δομές ως δομές εξουσίας

Οι θρησκείες συγκροτούνται παραδοσιακά στα πλαίσια κοινωνικών ομάδων, οι οποίες συνθέτουν τις πολλαπλές και διαφορετικές κοινωνικές κατασκευές. Διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν τα συστατικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων στο βαθμό που ασχολούνται με τις πρακτικές όψεις της ζωής και αναδιατυπώνουν το νόημά της, ακόμα και όταν διαχειρίζονται μεταφυσικές αναζητήσεις. Ας μη μας διαφεύγει ότι η κατασκευή του νοήματος αποτελεί το θεμελιωδέστερο στοιχείο της ίδιας της κοινωνίας, στο βαθμό που σχετίζεται με το σώμα της πρακτικής γνώσης, της γνώσης δηλαδή εκείνης που συνδέεται με την οικονομική ζωή των ανθρώπων, και προσδιορίζει την ίδια την ανθρώπινη συμπεριφορά. Άλλωστε, η γνώση αυτή καθ' αυτή παράγεται για να καταναλωθεί. Η διασύνδεσή της με τις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων και η ανάδυσή της σε σχέση με τις κοινωνικές δομές που τελικά νομιμοποιούν την ύπαρξή της αποτέλεσαν τα δύο στοιχεία της καθιέρωσής της. Η θεσμοποίηση της γνώσης δεν λειτούργησε ανεξάρτητα από τη θεσμική οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας, στην υπηρεσία της οποίας και τέθηκε. Η διαμόρφωση μιας κοινωνίας κυνηγών π.χ. στηρίζεται στις τεχνικές του κυνηγιού, οι οποίες σ' έναν ορισμένο βαθμό θεσμοποιούνται και αποκρυσταλλώνονται ως τμήμα του κοινωνικού κόσμου, η παραγωγή και η αναπαραγωγή του οποίου στηρίζεται στη θεσμοθέτηση - οργάνωση της γνώσης αυτής (Berger & Luckmann, 2003, σ. 132-133). Έτσι η κατασκευή της αντικειμενικής πραγματικότητας ως κοινωνικής δομής, δεν είναι ένα γεγονός που συνδέεται αποκλειστικά με τον κόσμο που μας περιβάλλει, αλλά πολύ περισσότερο με τον τρόπο που τα υποκείμενα τοποθετούν τον εαυτό τους στον κόσμο αυτό, τον αποκωδικοποιούν, υιοθετούν τις περιγραφές του, και στην ουσία τον οικειοποιούνται. Σε κάθε περίπτωση, τόσο η συγκρότηση όσο και η διαχείριση ενός κόσμου που προϋποθέτει τη μορφή και οργάνωση της χρηστικής γνώσης παραπέμπουν στις σχέσεις εξουσίας, οι οποίες αναδύονται ως συστατικά χαρακτηριστικά της ίδιας της κοινωνικής δομής, δηλαδή του συνόλου των σχέσεων, τυπικών και άτυπων, που συγκροτούν τα δίκτυα

<sup>1</sup> Επίκουρος Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου

επικοινωνίας των ανθρώπων μεταξύ τους και διαμορφώνουν το κοινωνικό περίγραμμα μιας οργανωμένης κοινωνίας. Τα δίκτυα των κοινωνικών σχέσεων είναι δίκτυα εξουσίας, στο βαθμό που η διαχείριση της γνώσης ικανοποιεί ανάγκες και επιτυγχάνει σκοπούς. Η θεσμοποίηση των σχέσεων αυτών δημιουργεί την ποικιλία των δομών εξουσίας μέσα στην κοινωνία.

Η θεσμική παρουσία της θρησκείας λειτουργεί στα πλαίσια των δομών εξουσίας, στο βαθμό που παρέχει μια εγγυημένη ερμηνευτική πρόσβαση στον κόσμο της θρησκευτικής γνώσης, η οποία ωστόσο δομεί τον πραγματικό κόσμο και το περιεχόμενό του με ένα διαφορετικό τρόπο. Σύμφωνα με τον Eliade, οι «ιερές ιστορίες», οι «ιεροί τόποι», οι «τελετές εισόδου και εξόδου», οικοδομούν έναν κόσμο οντολογικά παρόντα και εμπλεκόμενο με την καθημερινότητα των ανθρώπων. Οι μυθολογικές αφηγήσεις αποκτούν νόημα στο βαθμό που εμπλέκονται με τον πραγματικό κόσμο, τον αναδημιουργούν και μετασχηματίζουν το νόημά του. Ο «εικονικός» αυτός κόσμος των θρησκευτικών αφηγήσεων γίνεται αισθητός και προσαρμόζεται στις ανάγκες κάθε πραγματικής κοινωνίας. Για τον Eliade το κοσμολογικό σχήμα και η τελετουργική απεικόνισή του επαναλαμβάνεται ως κοινή συνισταμένη της δημιουργίας, αλλά και της αναδημιουργίας του κόσμου, προκειμένου ο κόσμος που μας περιβάλλει να γίνει ο «δικός μας κόσμος» (Eliade, 2002). Σε πολλές περιπτώσεις οι επαναλήψεις των θρησκευτικών αφηγήσεων και των κοσμολογικών αναπαραστάσεων εξυπηρετούν ακριβώς το σκοπό αυτό, από την μία πλευρά αναδεικνύουν τις κυρίαρχες και νόμιμες αφηγήσεις, ενώ από την άλλη πλευρά τείνουν να αποκτούν μονιμότερα χαρακτηριστικά στην ανθρώπινη συνείδηση. Η αποκρυστάλλωση και κυριαρχία των δομών αυτών ενέχει όπως είναι φυσικό χαρακτηριστικά επιβολής. Σύμφωνα με τον Berger, ο «θεμελιώδης καταναγκασμός της κοινωνίας» (Berger, 1969, σ. 12) δεν βρίσκεται στους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου που διαθέτει έτσι και αλλιώς μια κοινωνία, αλλά στη δύναμή της να προβάλλεται και να επιβάλλεται μέσα από την κατασκευή των κόσμων αυτών που γίνονται στη συνείδηση των ανθρώπων κυρίαρχοι και για το λόγο αυτό νόμιμοι. Ο «θεμελιώδης καταναγκασμός της κοινωνίας» δεν συνίσταται μόνο στη διαδικασία κατασκευής των κόσμων που μας περιβάλλουν, αλλά πολύ περισσότερο στη διατήρησή τους στη συνείδηση των υποκειμένων.

Αντιλαμβάνεται λοιπόν κάποιος ότι οι θρησκείες που παρέχουν μια συνεπή θεωρία νοήματος και αντιπροσωπεύουν μια ορισμένη οργάνωση του κόσμου διαχειρίζονται με τις λεκτικές και τελετουργικές επαναλήψεις ιεραρχίες στο βαθμό που η ίδια η οργάνωση του νοήματος και του κόσμου προϋποθέτει δομή και άρα τάξη. Μέσα από τη διαδικασία αυτή προκύπτει η νομιμοποίηση των κοινωνικών κόσμων που μας περιβάλλουν και η οποία σχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με τη διαχείριση των κόσμων αυτών από τα άτομα που επιφορτίζονται με τους αντίστοιχους ρόλους. Άλλωστε «οι θεσμοί και τα συμβολικά σύμπαντα νομιμοποιούνται από ζώντα άτομα, τα οποία έχουν συγκεκριμένες κοινωνικές τοποθετήσεις και συγκεκριμένα κοινωνικά συμφέροντα» (Berger & Luckmann, 2003, σ. 237). Με την έννοια αυτή, οι παραδοσιακοί επικοινωνητές της θρησκείας (Νότας, 2009), όπως ιερείς, μοναχοί, προφήτες, σαμάνοι και γενικότερα όλοι εκείνοι που αναδείχθηκαν ως διανοούμενοι της θρησκείας καθιερώθηκαν στις θρησκευτικές τους κοινότητες ως διαχειριστές των ιεραρχικών μορφών εξουσίας. Αρχικά, ενώ διαχειρίστηκαν, σύμφωνα με τον Weber (2009, σ. 288), το «χάρισμα» ως μια έκτακτη ξεχωριστή ιδιότητα που διέθεταν, στη συνέχεια το ενέταξαν σε κάποια μορφή κανονικότητας, την οποία διαμοιράστηκε ολόκληρη η κοινότητα και η οποία ανέλαβε για λογαριασμό της τη νομιμοποίηση του χαρίσματος. Με την έννοια αυτή το άτομο πλέον δεν νομιμοποιείται ως χαρισματικό από τις δικές του εξαιρετικές ενέργειες, αλλά από την αναγωγή του «χαρίσματος» στο σώμα μιας κοινότητας, η οποία μέσα από μια γραφειοκρατική οργάνωση της εξουσίας διαχειρίζεται το «χάρισμα» για λογαριασμό της, το νομιμοποιεί και το αναπαράγει. Οι θρησκευτικές κοινότητες οργανώθηκαν σε θεσμικό επίπεδο γύρω από την «καθημερινότητα» του χαρίσματος, δημιουργώντας ιεραρχικές δομές εξουσίας, οι οποίες μέσα από την τήρηση των κανόνων επιβλήθηκαν ως κυρίαρχες. Οι ομάδες εξουσίας αντλούσαν πλέον την αυθεντία τους από την παράδοση, καθιερώνοντας

παράλληλα όρους ορθολογικής πειθάρχησης σε κανόνες, η καταγωγική λειτουργία των οποίων ανάγεται στο «ένδοξο - χαρισματικό» παρελθόν της κοινότητας.

Ο Whitehouse διακρίνει δύο τύπους θρησκευτικής δέσμευσης από την πλευρά των συμμετεχόντων σε μια θρησκευτική ομάδα, τον «εικονιστικό» και το «δογματικό», οι οποίοι ανταποκρίνονται σ' έναν ορισμένο βαθμό στις ιεραρχικές δομές εξουσίας που αναφέρθηκαν σύμφωνα με τα παραπάνω. Ο «εικονιστικός» τύπος στηρίζεται σε τελετουργίες, οι οποίες σπάνια επαναλαμβάνονται, προκαλούν υψηλή συναισθηματική διέγερση, το τελετουργικό νόημα είναι εσωτερικά παραγόμενο, οι τεχνικές αποκάλυψης στηρίζονται στην εικονικότητα, την πολυφωνία και την πολυσημία, απουσιάζει η παρουσία κεντρικής – δυναμικής ηγεσίας, παρουσιάζουν έντονη κοινωνική συνοχή, εξαπλώνονται αργά και σε περιορισμένη κλίμακα, έχουν χαμηλό βαθμό ομοιομορφίας και αποκεντρωμένη μορφή. Αντίθετα, ο «δογματικός» τύπος στηρίζεται σε τελετουργίες οι οποίες έχουν υψηλή συχνότητα μετάδοσης, προκαλούν όμως χαμηλή συναισθηματική φόρτιση, το τελετουργικό νόημα είναι επίκτητο-διδασκόμενο, ενώ οι τεχνικές αποκάλυψης στηρίζονται στη ρητορική, την αφήγηση και τη λογική ενσωμάτωση. Προϋποθέτει δυναμική – κεντρική ηγεσία, προκαλεί χαλαρή κοινωνική συνοχή, γρήγορη εξάπλωση σε ευρεία κλίμακα, ενώ ο βαθμός ομοιομορφίας είναι υψηλός. (Whitehouse, 2003, σ. 199). Η τυπολογία μετάδοσης των θρησκευτικών αντιλήψεων του Whitehouse, χωρίς να είναι η μοναδική, είναι ωστόσο ενδεικτική των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται μέσα στις θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες κινητοποιούν λιγότερο ή περισσότερο θρησκευτικές ομάδες στα πλαίσια διάχυσης και αναπαραγωγής της θρησκευτικής γνώσης από τη μια πλευρά, ενώ από την άλλη επιχειρούν τη δημιουργία νέων θρησκευτικών συσσωματώσεων στα πλαίσια συγκρότησης και ανασυγκρότησης δομών εξουσίας. Η τελετουργία ως διαδικασία έκτακτης ή θεσμοθετημένης δράσης από την πλευρά των πιστών συγκεφαλαιώνει ουσιαστικά όλες τις προϋπάρχουσες στην κοινότητα δομές εξουσίας και τις επικαιροποιεί, ανανεώνοντας όχι μόνο την ύπαρξη και παρουσία της κοινότητας στο σύνολό της, αλλά και τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας μέσα σ' αυτήν. Σε κάθε περίπτωση, οι θρησκείες είτε ως χαρισματικές είτε ως δογματικές μορφές εξουσίας, συγκεφαλαιώνουν και αναπαράγουν τις μορφές εκείνες σκέψης και δράσης ενός κόσμου που θα επιχειρεί να ερμηνεύει προνομακά και διαρκώς τον πραγματικό κόσμο, προσδίδοντάς του συγκεκριμένη μορφή και έκφραση.

## 2. Από την offline στην online θρησκεία

Εάν η παρουσία της θρησκείας παραδοσιακά συνδέθηκε με την εμπειρία της κοινότητας, δημιουργώντας το συλλογικό αίσθημα της ταυτότητας με τη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών μέσα από την καλλιέργεια αισθημάτων εξάρτησης (Durkheim, 1976), οι νεωτερικές κατασκευές της θρησκείας διαφοροποίησαν σημαντικά το παραδοσιακό μοντέλο. Σήμερα πλέον κυριαρχεί η «πίστη χωρίς ένταξη», δηλαδή η δημιουργία μιας θρησκευτικότητας χωρίς αναγκαστικά τη φυσική παρουσία των δρώντων υποκειμένων στις θρησκευτικές κοινότητες, με αποτέλεσμα η θεσμική λειτουργία των θρησκευτικών ομάδων εξουσίας να μην σχετίζεται με τις μορφές άμεσης ανατροφοδότησης της εξουσίας που προέκυπτε από τη θρησκευτική δέσμευση των οπαδών. Άλλωστε, η νομιμοποίηση μιας ατομικής θρησκευτικότητας σε πολλές περιπτώσεις μεταφέρει τη διαχείριση του θρησκευτικού νοήματος από τις κυρίαρχες θρησκευτικές ομάδες στις εξατομικευμένες ενορμήσεις και ανάγκες των δρώντων υποκειμένων, τα οποία έτσι και αλλιώς δεν είναι υποχρεωμένα να υπακούουν σε θρησκευτικές πειθαρχίες και να αποδέχονται ένα γραφειοκρατικό μοντέλο θρησκευτικής εξουσίας. Πολύ περισσότερο, οι ατομικές ενορμήσεις μπορεί να οδηγήσουν σε νέες μορφές θρησκευτικής έκφρασης, όπως π.χ. τα νέα θρησκευτικά κινήματα που εμφανίστηκαν κατά την δεκαετία του 60 και έδωσαν έμφαση κυρίως στην εμπειρία και όχι στο δόγμα, απέρριψαν τις παραδοσιακές μορφές της θρησκευτικής εξουσίας, στρέφοντας το ενδιαφέρον των μελών τους στο θρησκευτικό εαυτό και όχι στην κοινότητα. Η ευελιξία των πίστων, η ελαστικότητα των μορφών συμμετοχής και η ρευστότητα ως προς την ένταξη διευκόλυναν την κινητικότητα και την κυκλοφορία των μελών από τη μια ομάδα στην άλλη, χωρίς οι

δεσμεύσεις να είναι αποκλειστικές και μονοδιάστατες (Willaime, 2004, σ.107). Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και το διαδίκτυο, το οποίο λειτούργησε ως επιταχυντής της θρησκευτικής πολυφωνίας με αποτέλεσμα οι παραδοσιακές μορφές της θρησκευτικής έκφρασης να υφίστανται πλέον παράλληλα με έναν αναπτυσσόμενο θρησκευτικό πλουραλισμό και μια ανταγωνιστικότητα, η οποία δεν μετέβαλε απλώς το θρησκευτικό προϊόν προς την κατεύθυνση μιας νέας προβολής του, ίσως περισσότερο ελκυστικής, αλλά κυρίως προς την κατεύθυνση της αναδιαμόρφωσης των παραδοσιακών ιεραρχικών δομών εξουσίας (Καραμούζης, 2009). Έτσι, το διαδίκτυο νομιμοποίησε τη δυνατότητα της ελεύθερης προβολής των θρησκευτικών πληροφοριών, των τελετουργιών και των δογμάτων, όχι αναγκαστικά στα πλαίσια των παραδοσιακών θρησκειών αλλά και στην προοπτική νέων. Αναφορικά με τις σύγχρονες θρησκευτικές αποτυπώσεις στο χώρο του διαδικτύου οι μελετητές διέκριναν εκείνες τις ιστοσελίδες οι οποίες παρέχουν πληροφορίες θρησκευτικού περιεχομένου στους επισκέπτες, σε αντιδιαστολή με τις ιστοσελίδες εκείνες που προσφέρουν στους επισκέπτες τη δυνατότητα συμμετοχής σε θρησκευτικές δραστηριότητες. Περιγράφουν τη «religion online» σαν το μέσο εκείνο που παρέχει στον ενδιαφερόμενο πληροφορίες για τη θρησκεία, όπως δόγματα, ιεραρχίες, οργάνωση, υπηρεσίες και ευκαιρίες για τελετές, θρησκευτικά βιβλία και άρθρα, καθώς και ό,τι άλλο συνδέεται με τη θρησκευτική παράδοση. Αντίθετα, η «online religion» περιγράφεται ως το μέσο το οποίο προσκαλεί τον επισκέπτη να συμμετέχει στη θρησκευτική διάσταση της ζωής μέσω του διαδικτύου· η θεία λειτουργία, η προσευχή, τα τελετουργικά, ο διαλογισμός, η τέχνη του κηρύγματος συνδυάζονται και λειτουργούν μαζί με το διαδικτυακό χώρο σαν μία εκκλησία, ένα ναό, μία συναγωγή και ένα ιερό (Helland, 2000). Επομένως, η θρησκεία στο διαδίκτυο συμπεριλαμβάνει μία ποικιλία δραστηριοτήτων οι οποίες καλύπτουν διαφορές βαθμίδες σ' ένα φάσμα το οποίο εκτείνεται ανάμεσα στην πληροφόρηση και τη συμμετοχή.

Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι σε ποιο βαθμό οι νέες αυτές δυνατότητες μεταβάλλουν τις παραδοσιακές θρησκευτικές ιεραρχίες και τις δομές εξουσίας. Δεν είναι αρκετό να υποστηρίξει κάποιος ότι οι παραδοσιακές θρησκευτικές ιεραρχίες αλλάζουν. Θα πρέπει να προσδιοριστεί ο τύπος της εξουσίας, την οποία επηρεάζει η αλλαγή, ο τρόπος νομιμοποίησής της από τα μέλη της κοινότητας, ο τρόπος λήψης των αποφάσεων και η μεταβίβασή τους, ο ρόλος και η ερμηνεία της επίσημης θρησκευτικής ρητορικής και διδασκαλίας στα νέα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα και η αποδοχή τους από τα μέλη των θρησκευτικών κοινοτήτων, οι νέοι τύποι θρησκευτικής δέσμευσης σε σχέση με τους παραδοσιακούς κ.α. Για παράδειγμα, άλλες είναι οι μορφές εξουσίας και οι ανάλογες δεσμεύσεις που ενδεχομένως αναπτύσσονται σε μια χριστιανική κοινότητα της κεντρικής Ευρώπης και άλλες μιας βουδιστικής στην ανατολική Κίνα. Ωστόσο, και οι δύο μπορούν να έχουν λόγο ύπαρξης στο χώρο του διαδικτύου. Σύμφωνα με την Heidi Campbell, η οποία κατανοώντας την ανάγκη για μια πολυεπίπεδη μελέτη των παραδοσιακών θρησκευτικών δομών εξουσίας στο χώρο του διαδικτύου, επικεντρώθηκε σε μια ποιοτική έρευνα μελών των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, της εβραϊκής, της προτεσταντικής και του Ισλάμ. Οι τέσσερις συνιστώσες που μελετήθηκαν ήταν η επιρροή του διαδικτύου: α) στη θρησκευτική ιεραρχία (ρόλοι, θρησκευτικές αντιλήψεις, αρχηγοί), β) στις θρησκευτικές δομές (κοινοτικές δομές, πρότυπα πρακτικής, τυπικά χαρακτηριστικά, γ) στη θρησκευτική ιδεολογία (κοινές πεποιθήσεις, θρησκευτικές ιδέες, κοινή ταυτότητα και δ) στα θρησκευτικά κείμενα (αναγνωρισμένα διδακτικά ή τυπικά θρησκευτικά βιβλία όπως το Κοράνι, η Τορά, η Αγία Γραφή). (Campbell, 2007).

Αυτό που προκύπτει ως γενική διαπίστωση είναι ότι για τους περισσότερο θρησκευόμενους υπάρχει μια υπονοούμενη έτσι και αλλιώς απευθείας σχέση μεταξύ της offline και της online θρησκευτικής δραστηριότητας, σχέση η οποία δεν ακυρώνει τις παραδοσιακές μορφές θρησκευτικής έκφρασης, αλλά μάλλον λειτουργεί συμπληρωματικά σ' αυτές. Έτσι, δεν καταργούνται οι παραδοσιακές θρησκευτικές ιεραρχίες, παρόλο που φαίνεται ορισμένα μέλη των online συμμετεχόντων να ασκούν κριτική στους θρησκευτικούς ηγέτες και στις παραδοσιακές δομές. Αντίθετα, φαίνεται να διευκολύνονται κυρίως η επικοινωνία των μελών και η μεταφορά των κοινοτικών δομών και πεποιθήσεων (Dawson & Cowan 2004). Επίσης

σε επίπεδο ιδεολογίας αυτό που διαφαίνεται είναι η κοινή πεποίθηση μιας οικουμενικής αντίληψης των παραδοσιακών θρησκειών, των οποίων η κινητικότητα και οικουμενικός χαρακτήρας πολλαπλασιάζονται μέσα από το διαδίκτυο, ενώ τα βασικά θρησκευτικά κείμενα και ο θεσμικά παραγόμενος θρησκευτικός λόγος φαίνεται να διευκολύνουν την αναπαραγωγή των κυρίαρχων μορφών θρησκευτικής έκφρασης που συναντά κάποιος και στην offline θρησκευτική έκφραση. Συμπερασματικά, οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ ότι παρόλο που η έρευνα για τις παραδοσιακές θρησκευτικές ιεραρχίες σε σχέση με τις νέες τεχνολογίες οφείλουν να διερευνηθούν περαιτέρω, η πρώτη εντύπωση που προκύπτει είναι ότι μάλλον το διαδίκτυο δεν ακυρώνει τις παραδοσιακές μορφές, αλλά τις ενισχύει. Βεβαίως, αναδεικνύει νέους επικοινωνητές της θρησκείας, όπως είναι οι διαχειριστές των αντίστοιχων ιστοσελίδων, οι οποίοι μπορεί να μην είναι σε απευθείας σχέση με τις παραδοσιακές θρησκείες, ωστόσο δεν φαίνονται διατεθειμένοι να ακυρώσουν τη λειτουργία των παραδοσιακών ιεραρχιών, αλλά μάλλον να συζητήσουν θέματα που προκύπτουν από την offline θρησκευτική εμπειρία και έκφραση.

### 3. Η online θρησκεία στην ελληνική περίπτωση

Στην ελληνική περίπτωση η παρουσία επίσημης ελληνικής Εκκλησίας, προστατευμένης θεσμικά από το σύνταγμα, συσχετίστηκε με τα εθνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής, προσδιορίζοντας σ' έναν βαθμό τους κοινωνικούς ρόλους ως νομιμοποιητική δομή εξουσίας. Ο δημόσιος θρησκευτικός λόγος και οι παρεμβάσεις του σε μια σειρά θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος καθιστούσε την επίσημη θρησκευτική αρχή σε θεσμό εξουσίας με αντίστοιχους πολιτικούς ρόλους.

Ωστόσο η καθιέρωση και αναπαραγωγή της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής συντελείται κυρίως στα πλαίσια μιας ιεραρχικής δομής, σαφέστατα προσδιορισμένης από τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, ο οποίος αποτελεί και νόμο του κράτους (Ν.590/1977). Αυτό σημαίνει ότι η αναπαραγωγή των θεσμικά διαμορφωμένων ρόλων και πολύ περισσότερο η νομιμοποίησή τους δεν αποτελεί μια λειτουργία που προκύπτει από το σώμα των πιστών, αλλά κυρίως από την ανώτατη εκκλησιαστική αρχή που έχει επιφορτιστεί τη διοίκηση της Εκκλησίας και από το ελληνικό κράτος. Μελετώντας κάποιος την επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας της Ελλάδος: <http://www.ecclesia.gr/>, αντιλαμβάνεται αμέσως τη γραφειοκρατική δομή και την οργάνωσή της. Δέκα επί μέρους ενότητες συνιστούν το περιεχόμενο των παρεχόμενων πληροφοριών: *Ιερά Σύνοδος, Αρχιεπίσκοπος, Μητροπόλεις, Επικαιρότητα, Εγκύκλιοι, Οργανισμοί, Περιοδικά, Ραδιόφωνο, Πολιτισμός, Κοινωνικό Έργο*. Η δομή και οργάνωση της ιστοσελίδας είναι ιεραρχική και επικεντρώνεται σε θέματα διοικητικής, ποιμαντικής και κοινωνικής δράσης της επίσημης εκκλησιαστικής αρχής. Καθεμιά απ' αυτές τις υποενότητες συνιστούν πληροφοριακό υλικό που σχετίζεται άμεσα με την επίσημη διοικητική αρχή. Επίσης, η ιστοσελίδα παρέχει πληροφορίες για τις ογδόντα μια Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως πληροφορίες για την *έδρα της Μητρόπολης, το βιογραφικό του Μητροπολίτη, το κοινωνικό έργο, το δημοσιογραφικό όργανο που διαθέτει, τις ανδρικές και γυναικείες μονές*. Κάθε Μητρόπολη διατηρεί επίσημη ιστοσελίδα με ανάλογη δομή, παρέχοντας ωστόσο περισσότερες πληροφορίες για θρησκευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την παρουσία της. Επίσης, αξίζει να σημειώσει κάποιος ότι κάθε Μητρόπολη απαρτίζουν τοπικές θρησκευτικές κοινότητες: *Ενορίες*, οι οποίες σε μεγάλο ποσοστό διαθέτουν ιστοσελίδες παρουσιάζοντας τοπικές θρησκευτικές δραστηριότητες της ενορίας, όπως *φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο, τελετές, ομιλίες, ιστορικά στοιχεία, κατηχητικά σχολεία, ενημέρωση των πιστών* κ.α. Η δομή οργάνωσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος στο χώρο του διαδικτύου εμφανίζει μια πυραμιδωτή ιεραρχική διάρθρωση, στην οποία μπορεί να διακρίνει κάποιος τις κυρίαρχες διοικητικές ομάδες εξουσίας τόσο σε κεντρικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας της Ελλάδος παρουσιάζει μια φορμαλιστική αποτύπωση των στοιχείων που τη συγκροτούν, ενώ δεν φαίνεται να παρέχει καθημερινή πληροφόρηση για θέματα που σχετίζονται με την επίσημη εκκλησιαστική αρχή. Αντίθετα,

αρκετές ιστοσελίδες των εκκλησιαστικών περιφερειών - Μητροπόλεων και τοπικών Ενοριών φαίνεται να ενημερώνονται συχνότερα και να έχουν μεγαλύτερη επισκεψιμότητα. Σε όλες τις ιστοσελίδες που σχετίζονται με την Εκκλησία της Ελλάδος δεν παρέχεται καμία υποδομή για θρησκευτικές τελετουργίες μέσω του διαδικτύου, παρόλο που σε ορισμένες υπάρχουν ενημερώσεις για τις offline θρησκευτικές τελετές, π.χ. προσκλήσεις, φωτογραφίες, video. Αυτό δεν υποδηλώνει ότι ακυρώνεται σε καμία περίπτωση η offline θρησκευτική έκφραση. Αντίθετα ενισχύεται μέσα από το διαδίκτυο, εφόσον αποτελεί ένα χώρο διάδοσής της και όχι ένα χώρο αυτόνομης λειτουργίας της. Έτσι, εάν χρησιμοποιήσουμε το σχήμα της Campbell που αναφέραμε παραπάνω για τα τέσσερα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής εξουσίας στο χώρο του διαδικτύου, όπως α) τη θρησκευτική ιεραρχία (ρόλοι, θρησκευτικές αντιλήψεις, αρχηγό), β) τις θρησκευτικές δομές (κοινοτικές δομές, πρότυπα πρακτικής, τυπικά χαρακτηριστικά, γ) τη θρησκευτική ιδεολογία (κοινές πεποιθήσεις, θρησκευτικές ιδέες, κοινή ταυτότητα, δ) τα θρησκευτικά κείμενα (αναγνωρισμένα διδακτικά ή τυπικά θρησκευτικά βιβλία, όπως Αγία Γραφή), θα διαπιστώσουμε ότι τα χαρακτηριστικά αυτά επαναλαμβάνονται για την Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία και στο χώρο του διαδικτύου, το οποίο ενισχύει περισσότερο την offline θρησκευτική έκφραση.

Παράλληλα, με την παρουσία των επίσημων ιστοσελίδων της Εκκλησίας της Ελλάδος στο χώρο του διαδικτύου, υπάρχουν ιστοσελίδες σχετιζόμενες με τη ειδησεογραφική θρησκευτική πληροφόρηση, όπως *Ρομφαία*: <http://www.romfea.gr/>, *Δόγμα*: <http://www.dogma.gr/>, *Αμήν*: <http://www.amen.gr/>, *Ιερό Βήμα*: <http://www.ierovima.gr/>, οι οποίες παρακολουθούν τις θρησκευτικές εξελίξεις, τόσο στο χώρο της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας όσο και στη διεθνή θρησκευτική σκηνή. Ένα πολύ μεγάλο μέρος της θρησκευτικής είδησης σχετίζεται με δραστηριότητες του ανώτερου κλήρου, της ανώτερης δηλαδή διοικητικής δομής της Εκκλησίας της Ελλάδος, ενώ παρέχουν επίσης ειδησεογραφικές πληροφορίες για τους Μητροπολίτες της ελληνικής εκκλησιαστικής περιφέρειας, όπως ομιλίες, δραστηριότητες, εορτές κ.α., αλλά και των άλλων Ορθόδοξων Εκκλησιών και Πατριαρχείων. Η θρησκευτική είδηση σε αυτούς τους ιστοτόπους είναι άμεση και πολύ καλά οργανωμένη. Αξίζει να σημειώσει εδώ κάποιος ότι μέσα από τις ιστοσελίδες αυτές προβάλλονται οι κυρίαρχες θρησκευτικές δομές, οι ρόλοι και η δραστηριότητα των Ορθόδοξων Εκκλησιών και ιδιαίτερα της Εκκλησίας της Ελλάδος, πληροφόρηση που έτσι και αλλιώς είναι αδύνατη σ' αυτήν την έκταση μέσα από την offline θρησκευτική δραστηριότητα και τα παραδοσιακά μέσα επικοινωνίας, όπως τελετές, ομιλίες, κηρύγματα κ.ά. Οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ ότι η αναπαραγωγή των θεσμικά διαμορφωμένων δομών εξουσίας μέσα από τις ιστοσελίδες αυτές παρέχει ένα επιπρόσθετο στοιχείο νομιμοποίησής τους, εφόσον πέρα από την αναπαραγωγή των ρόλων εξουσίας δικαιολογεί την ένταξή τους μέσα στην ελληνική κοινωνία στα πλαίσια ενός αποδεκτού θρησκευτικού – κοινωνικού έργου, η ενός έργου που θα όφειλε να είναι κοινωνικά αποδεκτό. Θα πρέπει όμως το έργο αυτό σε κάθε περίπτωση να είναι αποδεκτό από τις θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες πλέον αποκτούν απευθείας πρόσβαση στις εκκλησιαστικές δομές, όχι με την έννοια της συμμετοχής στη διοίκηση, αλλά της συμμετοχής στη γνώση των θρησκευτικών γεγονότων που συνιστούν τη θρησκευτική πρακτική, συνοδευόμενα από εικόνα, ήχο, γραφικά, video, επικοινωνία κ.α.

Παράλληλα, οι ιστοσελίδες αυτές αναδεικνύουν πέρα από τους παραδοσιακούς επικοινωνητές της θρησκείας, όπως είναι οι κληρικοί ή οι θεολόγοι και μια νέα ομάδα σύγχρονων επικοινωνητών, τους *εκκλησιαστικούς δημοσιογράφους*, οι οποίοι αποτελούν σ' έναν ορισμένο βαθμό τους διαχειριστές της θρησκευτικής πληροφορίας και τους διαμορφωτές του περιεχομένου της, οι οποίοι «αναλαμβάνουν την ανεύρεση, συλλογή, διαφύλαξη και διακίνηση πληροφοριών αρθρωμένων σε ειδήσεις, απόψεις, σχόλια..., ασχολούνται με την παροχή του κατάλληλου πληροφοριακού και γνωστικού υποβάθρου..., υπενθυμίζουν τους άμεσους, αλλά και τους απώτερους στόχους (ιδεώδη, «αρχές»)... συμβάλλουν στην ανταλλαγή απόψεων μεταξύ...ρευμάτων και τάσεων που σχηματίζονται...χωρίς να δημιουργούνται συνθήκες ρήξης και διάσπασης...» (Νότας, 2009, σ. 32). Είναι γεγονός ότι τα νέα δίκτυα επικοινωνίας, όπως ακριβώς και τα Μ.Μ.Ε., μετατρέπουν το θρησκευτικό γεγονός σε είδηση, πληροφορία, ενημέρωση, που σχετίζεται

με την ίδια τη θρησκεία ως κοινωνική κατασκευή. Η προφορικότητα του θρησκευτικού γεγονότος στις offline θρησκευτικές κοινότητες αποκτά τώρα διαστάσεις κοινωνικής διάχυσης και ανατροφοδότησης, όχι αποκλειστικά από τους επίσημους θρησκευτικούς επικοινωνιολόγους, αλλά και από όλους εκείνους που εμπλέκονται έμμεσα ή άμεσα με αυτό. (Καραμούζης, 2012). Στην ουσία, οι νέες ομάδες θρησκευτικών επικοινωνητών που αναδύονται διαμορφώνουν, πέρα από τα νέα δίκτυα της θρησκευτικής πληροφόρησης και τα κριτήρια της, καθιστώντας το ρόλο τους σημαντικό στη διαχείριση του θρησκευτικού λόγου, ο οποίος υποστασιοποιείται πλέον ως είδηση και πληροφορία μέσα από την οποία δομούνται και αναπαράγονται οι θεσμικά διαμορφωμένες σχέσεις εξουσίας και αναδεικνύονται οι σύγχρονοι θρησκευτικοί ρόλοι.

Συνοψίζοντας, θα επισημαίναμε ότι σε μια σύγχρονη κοινωνία, η οποία έχει τα χαρακτηριστικά της εκκοσμίκευσης, οι εκκλησιαστικές ηγεσίες δεν φαίνεται να χάνουν σε κύρος, δύναμη και εξουσία από την «πίστη χωρίς ένταξη» ή καλύτερα από την «πίστη χωρίς συμμετοχή». Η Grace Dave επισημαίνει ότι «εκείνοι που υπηρετούν μια κοινωνία που πιστεύει κατά το ήμισυ, αντί για μια που δεν πιστεύει καθόλου, θα ανακαλύψουν ότι υπάρχουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα σε αυτή την κατάσταση, όπως και σε κάθε άλλη. Το να διαμορφώσει κάποιος τις κατάλληλες στρατηγικές εξυπηρέτησης σ' αυτό το διαρκώς εναλλασσόμενο και δύσκολα προσδιοριζόμενο περιβάλλον αποτελεί το κεντρικό και εξαιρετικά απαιτητικό έργο των επαγγελματιών του θρησκευτικού χώρου» (Dave, 2010, σ.219). Προς το παρόν οι στρατηγικές της προβολής των επαγγελματιών του θρησκευτικού χώρου και του έργου τους μέσα από τα νέα εξελισσόμενα δίκτυα επικοινωνίας, αποτελούν στοιχεία που θα κρατούν στην επικαιρότητα τις θεσμικές Εκκλησίες, «γιατί είναι ξεκάθαρο ότι οι τελευταίες όχι μόνο συνεχίζουν να υπάρχουν αλλά και να ασκούν επιρροή σε πολλούς τομείς της ατομικής και συλλογικής ζωής – ακόμη και στην Ευρώπη». (Dave, 2010, σ.221).

### Βιβλιογραφικές αναφορές

- Berger, P. (1969) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. NY: Doubleday.
- Berger, P. & Luckmann, T. (2003) *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*. Αθήνα: Νήσος.
- Campbell, H. (2007) Who's Got the Power? Religious Authority and the Internet, *Journal of Computer-Mediated Communication*, τ.12 σσ. 1043–1062.
- Dawson, L. & Cowan, D. E. (2004). Introduction, in *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, New York and London, Routledge.
- Dave, G. (2010) *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα: Κριτική.
- Durkheim, E. (1976) *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: George Alien & Unwin Ltd.
- Eliade, M. (2002) *Το Ιερό και το Βέβηλο*, Αθήνα: Αρσενίδης.
- Helland, C. (2000) Online Religion/Religion Online and Virtual Communitas, in J. K. Hadden and D. E. Cowan (eds), *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. London: JAIPress/Elsevier
- Καραμούζης, Π. (2009) Η ψηφιακή παρουσία των θρησκευτικών προϊόντων στην κοινωνία της πληροφορίας. Ηλεκτρονικές αποτυπώσεις ή επιβλαβείς επιβιώσεις του ανορθολογισμού; Στο Σοφός, Α. (Επιμ.) *Παιδαγωγικές Διαστάσεις των Νέων Μέσων*, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ. 126-155.
- Καραμούζης, Π. (2012) Ο ρόλος της θρησκευτικότητας στην κατανόηση και αξιολόγηση των κοινωνικών αντιλήψεων που αφορούν τη θρησκεία. Μια περιπτωσιολογική μελέτη. *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»* Ε.Α.Π., τ. Γ' Πάτρα σσ.148-180.
- Νότας, Β. (2009) *Από το Βωμό και τον Άμβωνα στην Οθόνη. Η περίοδος της προφορικότητας και οι επικοινωνητές της*. Αθήνα: Σιδέρης.

- 
- Weber, M. (2009) *Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογία της Εξουσίας*, τ. 5. μετάφραση – επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα: Σαβάλλας.
- Whitehouse, H. (2003) *Τύποι Θρησκευτικότητας. Μια γνωσιακή θεωρία της μετάδοσης των θρησκευτικών αντιλήψεων*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Willaime, J.P. (2004) *Κοινωνιολογία των Θρησκειών*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.